

ОСОБИСТІСНЕ СПРИЧИНЕННЯ ДОБРОЧИННОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ПОВЕДІНКИ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

Олена ЧОВГАН

Copyright © 2013

Актуальність проблеми дослідження. Соціальна робота є практичним втіленням функції допомоги суспільства людям, які перебувають у скрутному становищі. Вона покликана відновити самодостатність соціального функціонування громадян, котрі потребують допомоги і підтримки [18, с. 23], а тому вирізняється пріоритетом гуманістичних цінностей і морально-етичних канонів етнонаціонального співжиття.

Ефективність соціальної роботи залежить не тільки від рівня професійної підготовки самого соціального працівника, а й від його особистісної компоненти (В.Г. Бочарова, М.А. Гуліна, Д. Лукас, Т.В. Семигіна, М.В. Фірсов та ін.), що світоглядно утримує ідеали гуманізму та добра [2; 11; 23 та ін.]. Це передбачає наявність у нього як схильності до соціальної діяльності за особистісними, професійно значущими якостями, так і спроможності актуалізувати систему гуманістично зорієнтованих установок і цінностей. Остання має “ціннісно-мотиваційну спрямованість на добро” (В.А. Нікітін [11]), становить певне відображення у його психічній організації особливості взаємодії індивідуального та соціального.

Зважаючи на важливість психологічної “спрямованості на добро” як формовияву доброчинності у соціальній роботі, *актуальним* є дослідження такої спрямованості в контексті функціональної наявності ціннісно-мотиваційних властивостей і професійно важливих якостей соціального працівника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із даної проблеми. Процес становлення соціальної роботи як фаху сучасна наука розглядає в контексті історичних та етико-філософських трансформацій багатьох форм доброчинності (благодійності) в суспільстві, тобто як прояв безкорисливої добровільної допомоги і підтримки нужденних людей [4; 5; 16; 22 та ін.].

При цьому тут має місце концептуальне розмежування: доброчинність визначається як добровільна непрофесійна діяльність, а соціальна робота – як інституалізована систематична та організована фахова допомога [4, с. 36; 19, с. 244]. Із цих позицій важливо виявити спільну ціннісну компоненту, що визначає сутнісний взаємозв'язок доброчинності як явища та соціальної роботи як фахової діяльності на рівні психологічного схарактеризування особистості соціального працівника.

Мета статті: висвітлення психологічної сутності та обґрунтування критеріїв розвиненості доброчинної спрямованості ділової поведінки соціального працівника в контексті розуміння ним професіогенезисного взаємозв'язку уявлень про доброчинність і соціальну роботу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Змістовно-критичний аналіз літературних джерел показав, що ідея доброчинності як добровільної діяльності поступово трансформувалася в ідею соціальної роботи як систематизованої, організованої і фахової допомоги нужденним [4, с. 43]. При цьому настановчі гуманістичні цінності альтруїстичності допомоги навколишнім стають базисними і для соціо-гуманітарної діяльності, незважаючи на певні суперечності та її функціональну складність. Так, М.В. Фірсов звертає увагу, що сутнісно гуманістична та альтруїстична соціальна робота “часто асоціюється з милосердям і доброчинністю (благодійністю) від імені держави, хоча вона є суспільно вагома професія, тоді як доброчинність – це непрофесійна діяльність, а милосердя – загалом моральна категорія [19, с. 244]. У будь-якому разі “не варто ототожнювати доброчинність і професійне практикування спеціально підготовлених фахівців (соціальних працівників), які застосовують

наукові, досвідно перевірені моделі та підходи [4, с. 8]. Натомість Т. Шанін зауважує, що “доброчинність і соціальну роботу об’єднує тільки *спільне альтруїстичне настановлення*”, остання вірна ціннісним ідеям доброчинності, зорієнтована на загальнолюдські вартості й містить гуманістичний потенціал служіння людям [22, с. 19–20, 39–41].

Таким чином, доброчинність як “надання допомоги бідним людям, соціально незахищеним групам населення”, як “добро, корисний учинок” [3, с. 230], перебуває в основі фахової діяльності соціального працівника. І це закономірно, адже творення добра в суспільстві шляхом безкорисливої, альтруїстичної за змістом, допомоги навколишнім становить базовий принцип його повсякденної професійної діяльності, де добро – це “все позитивне у житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням, мріям” [3, с. 230]. Звідси очевидно, що засадничим каноном як доброчинності, так і соціальної роботи є принцип плекання добра добром й у такий спосіб утвердження гуманістичних цінностей альтруїстичної допомоги.

У життєповсякденні соціуму цінності засновуються на соціальній взаємодії особистостей і виконують функцію регуляції поведінки людей [13, с. 209–210]; вони, крім того, вмотивовують їх поведінку і вчинки (Х. Хекхаузен [21]), а відтак визначають сутнісні характеристики існування особистості в соціальному просторі і часі. При цьому мотиваційно-ціннісні утворення займають центральне місце у системі самоставлень особистості як складові її “Я-позиції” [12], котра утворюється з набору стійких індивідуально-особистісних установок, гуманістичних (духовних) цінностей морально-етичних концептів, почуттів милосердя й любові до людини, поваги до її гідності та прав, соціальної відповідальності і психологічної готовності до безкорисливої допомоги іншим тощо [2, с. 43–51; 4, с. 124–139; 8, с. 36–41; 19, с. 228–233]. Отож цінності та етичні принципи соціальної роботи утворюють своєрідну професійно-етичну систему гуманістичного змісту (Д. Лукас, А. Пінкус, Л.Т. Тюптя, С.-Е. Юнгхольм та ін.), що визначає норми практичної взаємодії клієнта і фахівця (соціального працівника), задає формат їхнього співдіяння, взаємовідповідальність [8; 16; 23]. Примітно, що соціальна робота як складна діяльність поєднує кілька складових: а) добродійно альтруїстичні принципи, цінності й установки на творення добра в суспільстві, б) на-

дання безкорисливої допомоги іншому, в) етичні вимоги до прагматично зорієнтованого соціального практикування в конкретних ситуаціях повсякдення.

Водночас укоріненість добродійницьких цінностей і принципів передбачає розвиненість у соціального працівника такої базисної цінності як *альтруїзм*, тобто його прагнення нести добро у формі безкорисливого надання допомоги людям, а також сповненість відчуттям милосердя і співстраждання. Загалом, за К.О. Абульхановою-Славською, спрямованість на допомогу вказує на позитивність психологічного настановлення стосовно інших людей у соціальній і професійній сферах, є показником розвитку ціннісно-сислового аспекту дій особистості як “людини соціальної” (суб’єкта діяльності), підтверджуючи її здатність до ефективної роботи в колективі [1, с. 150–167]. Ціннісне підґрунтя особистісно прийнятої допомоги пов’язане з сутнісною визначеністю людини у світі, вартостями добра і справедливості в суспільстві, альтруїзму та егоїзму, життя і смерті. Витоки допомоги відносяться до глибинних альтруїстичних традицій особистого буття, які зумовлені біопсихосоціальною природою людини. Будь-яка система культури характеризується більшою чи меншою присутністю взаємного альтруїзму як гуманістичної форми творення добра і передбачає настановлення до безкорисливої допомоги собі подібним. Мовиться насамперед про такі види альтруїстичної поведінки: взаємну допомогу під час небезпеки, справедливий розподіл життєво важливих благ, підтримку хворих, немічних, надто молодих і дуже старих, допомогу засобами чи знаннями [19, с. 171–172, 185].

Отже, змістовно *концепт допомоги* іншим людям належить до фундаментальних законів життя, становить метод підтримки соціальності людини, характеризує позитив стосовно навколишніх, що виявляється в альтруїстичній поведінці особистості як чітко упредметненій “Я-позиції”. Саме такий практичний альтруїзм і лежить в основі явища добродійності як творення добра у вигляді безкорисливої допомоги іншому в умовах соціуму (О.О. Єсіна [6], Н.О. Савранська [14], Н.А. Сейко [15] та ін.) і в соціально-психологічному у змістовленні, що є однією із форм “просоціальної поведінки” (Д. Майєрс [9], Л.Г. Почебут [13, с. 121–123], Р.С. Немов [10, с. 70–71], А. Фернхем [17]). При цьому явище добродійності,

передбачаючи надання альтруїстичної допомоги іншому, – це щонайперше психокультурний феномен, котрий належить до гуманістичного формату соціальної роботи та відображає ступінь соціальної спрямованості особистості соціального працівника [10; 13; 16; 19].

Зрозуміло, що гуманістичні цінності – основа доброчинності, яка також визначає надцінність будь-якої людини, цінності людини як особистості, вказує її права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей, святість добра [13; 17; 19; 20; 22]. Гуманізм у діяльності соціального працівника – це її духовно-моральне наповнення через сприяння, допомогу, співучасть, підтримку, повагу до особистості. “Гуманність соціальної роботи виявляється у різних формах, найпоширенішою з яких є альтруїзм” [4, с. 66, 134]. Більше того, гуманізм, як наголошує М. Гайдеггер, – це діяльнісне вчинання добра у житті людини, себто добра, котре першочергово відповідає її інтересам, ґрунтується на позитивному настановленні інших членів суспільства, передбачає надання їм допомоги у разі потреби, виявляється як людяність, турбота, альтруїзм, допомога, любов, повага, розуміння, відповідальність, стурбованість, добра воля, моральний закон, обов’язок, знейтралізування відчуження [20].

Зазначене дає підстави висновувати, що визначальні людські концепти людинолюбства як істини буття – гуманізм, творення добра, допомога іншій людині, є притаманними феномену доброчинності як психокультурному явищу в змістовному форматі здійснення соціальної роботи. Своєрідним спільним знаменником тут є альтруїстична Я-позиція як здатність безкорисливо надати допомогу, бути доброчинним. Важливо, що саме прагнення робити добро, допомагати, забезпечувати підтримку інших, причому безкорисливо, іноді навіть на шкоду собі, одна з головних потреб людини, що передбачає постановку благополуччя та інтересів навколишніх вище своїх інтересів і власного благополуччя [10, с. 337]. Такі прагнення і здатність породжують просоціальну поведінку, яка полягає у наданні допомоги іншим людям без очікування будь-якої форми подяки у відповідь. За психологічною структурою альтруїзм тісно пов’язаний з емоційною сферою, адже актуалізує ту групу емоцій, котрі спонукають людину до дій, які їй особисто не вигідні та й часто небезпечні, але при цьому приносять користь усьому суспільству [13, с. 121–123]. Тому в соціальній психології (Г.М. Андреева,

Е. Аронсон, Ф. Зімбардо, Д. Майєрс, Б.Д. Парригін, Х. Хекхаузен, Р.С. Немов), альтруїзм слушно розглядається як форма самопожертви особистості (її інтересів, намірів, потреб, майна, коштів, часу, зусиль праці тощо) на користь іншої людини, в інтересах соціуму загалом [9; 21 та ін.]. Натомість особистісними характеристиками, котрі заважають прояву альтруїзму, є егоїзм, агресивність, байдужість до людей (відсутність соціальної спрямованості).

Вочевидь альтруїстична спрямованість фаху ставить особистісні вимоги до соціального працівника з погляду особливої важливості чіткого комплексу його індивідуально-психологічних особливостей, котрі визначають ефективність його роботи: гуманістична спрямованість, особиста і соціальна відповідальність, повага до гідності іншої людини, справедливість, терпимість, емоційно-вольова стриманість, уміння керувати власними емоціями, порядність, емпатійність (здатність співпереживати, співчувати), готовність зрозуміти людину та прийти їй на допомогу, позитивність емоцій, уважність, щирість, комунікабельність (увага до інших, комунікативна спрямованість, уміння вислуховувати), соціальна адаптованість, просоціальна спрямованість, доброта, турботливість, чуйність, безкорисливість тощо. З іншого боку, неприйнятними для соціального працівника особистісними якостями є користолюбство, черствість, нервозність, пихатість, нечесність, жорстокість, грубість, неповага до людей, зухвалість, байдужість до клієнтів, безвідповідальність, легковажність, небажання допомогти [4, с. 132–133].

Альтруїзм – неодмінна умова соціальної роботи. Якщо соціальний працівник не сповідуватиме його стосовно клієнтів, то не зможе зважати на їх інтереси, а тому не докладатиме зусиль для розв’язання їхніх проблем [4, с. 135]. Звідси такий емпіричний факт: альтруїстська переконаність в абсолютній цінності кожної людини має бути базисним етичним підґрунтям ціннісної орієнтації соціального працівника, його доброчинної позиції. Така переконаність гарантує переважання доброчинності у розвитку і формуванні особистісних рис, потрібних для якісного та ефективного виконання соціальним працівником своїх професійних обов’язків (І.А. Зимня, В.А. Нікітін, Л.Т. Тюпя [5; 11; 16; 18 та ін.], тому що він є “людиною, яка допомагає усім, хто потребує допомоги” [18, с. 98–101]. І це природно, адже працівник, байдужий до цінностей альт-

руїстичного надання допомоги “іншому” як безкорисливого творення добра, не може допомогти клієнту ефективно здолати його проблеми. До того ж нерозвиненість добродійної Я-позиції унеможлиблює прояви професійної готовності до надання ним якісної (суспільно-справедливої) допомоги у різних ситуаціях, спричиняє відсутність альтруїстичних установок, доброзичливості та зацікавленості до клієнта, як норм його повсякденної професійної поведінки, у відсутності терпеливості і толерантності, бажання вислухати та зрозуміти сутнісний акт допомоги, уневідповідальнює його зусилля як перед клієнтом, так і перед суспільством.

Соціальна робота, підкреслює Мартін Херберт, – це діяльність, у якій міжособистісна взаємодія між споживачем послуг (клієнтом) та їх надавачем (соціальним працівником) є надзвичайно значущою у розрізі отримання ефективних результатів. Тому розвиненість соціальних і комунікативних характеристик особистості останнього становить передумову ефективності його фахових впливів і дій. Передусім мовиться про повагу до іншої людини і про позитивний тип установки стосовно клієнта і його проблем. За М. Хербертом, ефективність подання допомоги підвищується за умови розвиненості у працівника емпатійності та щирості у стосунках з клієнтом [24, с. 172–177]. В доповнення Р. Кочюнас до найважливіших відносить такі його професійно-особистісні характеристики: гуманістичність (базисна повага цінностей і прав інших людей, усвідомлення професійного обов’язку з безкорисливості надання допомоги людям та особистої відповідальності за фахову діяльність, позитивність установки стосовно клієнта – “людини, котра потребує”); соціальна спрямованість (високий соціальний інтелект, соціальна активність і гнучкість, прояв глибокого інтересу до людей і терпіння у спілкуванні з ними, довіра до них); емпатійність (чутливість до установок і розуміння поведінки навколишніх, здатність до емпатійного відгуку, уважність і чуйність, але не висока сенситивність); комунікативність (здатність до налагодження діалогу, вміння вислуховувати і чути іншого, теплота і сердечність, проте не сентиментальність, спроможність викликати довіру інших людей, соціальна перцептивність або проникливість); емоційна стабільність (самоконтроль); об’єктивність (неототожнення

себе з клієнтами); толерантність (відсутність упередженостей); особистісне саморозуміння та самоузгодження на основі сформованої Я-позиції, внутрішній локус контролю, відсутність власних серйозних психологічних проблем [7, с. 26–33].

ВИСНОВКИ

1. З-поміж відомих залежностей між умовами і чинниками психологічно ефективної соціальної роботи однією з головних є її індивідуально-особистісне спричинення, у якому добродійній спрямованості поведінки й відтак Я-позиції соціального працівника належить визначальне місце.

2. Характерними особливостями прояву явища добродійності у соціальній роботі як цілеспрямованому творенні добра в суспільстві є засадничі уявлення про гуманізм, допомогу, альтруїзм, котрі у формі добродійного упредетнення соціальної діяльності охоплюються змістом поняття “альтруїстична допомога”.

3. З позиції професіогенезу соціальної діяльності, соціальна робота, на спільній з добродійністю позиції щодо цінностей альтруїстичної допомоги нужденним, є професіоналізованою формою трансформації явища добродійності у повсякденні; причому альтруїстичне настановлення визначає психологічну сутність явища добродійності як основи соціальної роботи і постає як центральне мотиваційно-ціннісне утворення особистості соціального працівника надавати допомогу іншим.

4. Аксіологічне втілення явища добродійності у сфері соціальної роботи пов’язане із мотиваційно-ціннісним змістовленням альтруїзму в особистісних та фахових характеристиках соціального працівника; при цьому саме значеннево-смісловне наповнення альтруїстичних спроможностей уреальнює ефективність його ситуаційної взаємодії з клієнтом.

5. Критеріями розвиненості добродійної спрямованості поведінки (Я-позиції) соціального працівника є індивідуально-особистісні характеристики, які актуалізують спрямованість на допомогу іншому як формовий добродійності завдяки його емпатійності, соціальній спрямованості, комунікативності, відповідальності, самопожертвовності, позитивної налаштованості до світу, готовності у будь-який час прийти на допомогу тому, хто її потребує.

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 300 с.
2. Бочарова В.Г. Профессиональная социальная работа: личностно ориентированный подход: [монография] / В.Г. Бочарова. – М.: Изд-во АСОПиР РФ, 1999. – 184 с.
3. Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. – 1736 с.
4. Вступ до соціальної роботи: [навч. пос. для студ. вищих навч. закладів] / [Т.В. Семигіна, І.І. Мигович, І.М. Грига та ін.]; за ред. Т.В. Семигіної, І.І. Миговича. – К.: Академвидав, 2005. – 304 с.
5. Доэл М. Практика социальной работы / М. Доэл, С. Шадлоу; [пер. с англ. под ред. Б.Ю. Шапиро]. – М.: АО “Аспект Пресс”, 1995. – 237 с.
6. Єсіна О.О. Добродійність як соціальне явище: теоретичний аспект аналізу / О.О. Єсіна // Український соціум. – №3. – 2009. – С. 114–118.
7. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования / Римас Кочюнас. – М.: Академический проект, 1999. – 240 с.
8. Лукас Д. Етичні принципи та цінності соціальної роботи / Джо Лукас, Ольга Василенко // Соціальна робота в Україні: перші кроки / під ред. В. Полтавця. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – С. 29–45.
9. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб.: Питер, 1997. – 684 с.
10. Немов Р.С. Социальная психология: учебник для бакалавров / Р.С. Немов, И.А. Алтунина. – М.: Издательство “Юрайт”, 2011. – 427 с.
11. Никитин В.А. Социальная работа: проблемы теории и подготовки специалистов / В.А. Никитин. – М.: Моск. психол.-соц. ин-т, 2002. – 236 с.
12. Петровский А.В. Основы теоретической психологии / А.В. Петровский, В.Г. Ярошевский. – М.: Инфра-М, 1998. – 525 с.
13. Почебут Л.Г. Социальная психология / Л.Г. Почебут, И.А. Мейжис. – СПб.: Питер, 2010. – 240 с.
14. Савранська Н.О. Етико-філософський аналіз благодійності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.07 “Етика” / Н.О. Савранська. – К., 2008. – 17 с.
15. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: спец. 13.00.05 „Соціальна педагогіка” / Н.А. Сейко. – Луганськ, 2009. – 44 с.
16. Тюптя Л.Т. Соціальна робота (теорія і практика): навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л.Т. Тюптя, І.Б. Іванова. – К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. – 408 с.
17. Фернхем А. Личность и социальное поведение / А. Фернхем, П. Хейвен. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.
18. Фирсов М.В. Теория социальной работы: учебное пособие для вузов / М.В. Фирсов, Е.Г. Студенова. – 4-е изд. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2009. – 432 с.
19. Фирсов М.В. Философия социальной работы: учебное пособие / М.В. Фирсов, И.В. Наместникова, Е.Г. Студенова. – М.: КНОРУС, 2012. – 254 с.

20. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме / М. Хайдеггер // Проблема человека в западной философии: переводы / [сост. и послесл. П.С. Гуревича; общ. ред. Ю.Н. Попова]. – М.: Прогресс, 1988. – С. 314–386.
21. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – М.: Смысл, 2003. – 860 с.
22. Шанин Т. Социальная работа как культурный феномен современности / Т. Шанин // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / под ред. Ш. Рамон. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – С. 18–43.
23. Юнгхольм С.-Э. Гуманистические ценности социальной работы / Свен-Эрик Юнгхольм. – М.: Союз, 1996. – 41 с.
24. Psychology for Social Workers / ed. Martin Herbert. – London: BPS books, 1993. – 545 p.

АНОТАЦІЯ

Човган Олена Олександрівна.
Особистісне спричинення добродійної спрямованості поведінки соціального працівника.

У статті розглядаються психологічна сутність і критерії розвиненості добродійної спрямованості професійної поведінки особистості соціального працівника, котра полягає в допомозі навколишнім, яка здійснюється на засадах альтруїзму.

Ключові слова: особистість, соціальна робота, добродійна спрямованість поведінки, соціальний працівник, соціальна допомога, альтруїзм, емпатія.

АННОТАЦИЯ

Човган Елена Александровна.
Личностная причинность благотворительной направленности поведения социального работника.

В статье рассматриваются психологическая сущность и критерии развитости благотворительной направленности профессионального поведения личности социального работника, которая состоит в помощи окружающим, осуществляемой на принципах альтруизма.

Ключевые слова: личность, социальная работа, благотворительная направленность поведения, социальный работник, социальная помощь, альтруизм, эмпатия.

ANNOTATION

Chovgan Olena.
Personal Causation of Charitable Direction of Behaviour of a Social Worker.

The article considers psychological essence and criteria of developing the charitable direction of professional behaviour of a personality of a social worker, which aim is to help people on the basis of altruism.

Key words: personality, social work, charitable direction of professional behaviour, social worker, social assistance, altruism, empathy.

Надійшла до редакції 23.11.2012.